

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

Լ Օ Ռ Ի

ԵՒ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՅՈՒՆԻ ՅԵՂԻՆ
ՊԱՅՄԱՆԹԻՒՆԸ

Բագրատունի տան Կիւրիկեան ճիւղը աւելի քան հարիւր տարի իշխեց Լօռի մէջ. թէեւ Լնիի հայ կենդանական պետութեան գերիշխանութեան տակ, բայց իբրեւ ինքնակաց թագաւորութիւն մը: Հայոց պատմութեան մէջ խաղաց անկա կարեւոր դեր մը եւ գործեց նշանակալից ազդեցութիւն հայ կեանքի վրայ քաղաքակրթական տեսակէտով: Յեղիս ծագման զարգացման եւ անկման մասին չկայ տակաւին գոհացուցիչ աշխատութիւն, թէեւ տոհմային պատմագրութիւնն եւ երկրին հին կոթողները պահպանած են բաւական ատաղձ այսպիսի աշխատութեան մը համար: Պիտի փորձենք հետագայ էջերուս մէջ տալ համառօտ ամփոփում մը այսպիսի անմշակ, մասնաւորապէս Կիւրիկեան ցեղին վերաբերեալ նիւթերու, յուսով թէ օգտակար պիտի ըլլայ այն ապագային կառնուցանելու Հայոց քննական պատմութեան մը կերտուածքը:

Ուղղակի մեր նիւթին մերձենալէ յառաջ կարեւոր կը համարինք հարեւանցի ակնարկով մը ծանօթացնել այն գաւառամասին անցեալ պատմութիւնը, որ Ժ—ԺԲ դարերուն հող եղաւ Կիւրիկեան փոքրիկ թագաւորութեան:

Ա.

Լօռի-Տաշիրը վերաբերելով Գուգարաց նահանքին, անոր անցեալը սերտ կապուած է նահանգիս պատմութեան հետ:

Գուգարք՝ հիւսիսային Հայաստանի այս նահանգը իբրեւ միջաստման վրաց եւ Հայոց, երկու դրացի ազգերուս համար դարերու ընթացքին կուռախնձոր նկատուած էր: Երբ կը զօրանար մէկ կամ միւս կողմը՝ կը տիրանար անոր: Այսպէս հնագոյն շրջանին:

Սորաբուն կը յիշէ Գուգարքը՝ իբրեւ Կուրի մէկալ կողմը գտնուող արգաւանդ երկիր մը, զոր Արտաշէս եւ Զարիադրիս (190 էն ետքը Ն. Բ. Բր.) Կղարջքի եւ Տայոց երկրին հետ վրաց ձեռքէն առած էին¹: Տիգրան Մեծ

ասոնցմէ¹ կազմեց սահմանակալութիւն մը իր տէրութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպանելու եւ դրաւ զայն բղեաշխի մը իշխանութեան տակ, զոր Ագաթանգեղոս² բղեաշխ «Ի Մասքթաց կողմանէ» կը կոչէ: Արշակ Բ. ի ժամանակ գաւառիս իշխանները ապստամբեցան, որոնց մէջէն Փաւստոս³ կը յիշէ Գուգարաց բղեաշխը եւ ասոր հետ Չոր եւ Կողբ գաւառներուն տէրերը, եւ անցան վրաց, բայց քիչ վերջ Մուշեղ զանոնք նորէն ետ առնելով՝ Պապայ հպատակեցուց՝ յառաջուան պէս Կուրը՝ Հայոց եւ վրաց մէջ սահման որոշելով: Հայաստանի բաժանման ատեն 387 ին, Գուգարք վրաց անցաւ եւ վրաց աշխարհին հետ Պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչեւ 591⁴: Մովսէս Խորենացի⁵ կը յիշէ Միհրան մը (իբր 330 յ. Բ.), որ էր «առաջնորդ վրաց եւ բղեաշխ Գուգարացուց»: Ե. դարուն սկիզբը Գուգարացուց, յատկապէս Տաշիրքի տէր կը յիշատակուի Աշուշա բղեաշխը, որ Ս. Մաշտոցի ասպնջականը կ'ըլլայ, երբ ասիկա քարոզութեամբ կը շրջէր Տաշիրքի կողմերը: Հաւանորէն ասիկա էր Նաեւ այն Աշուշան, որ վարդանանց պատերազմին կը յիշուի իբրեւ Գուգարաց բղեաշխ «այր խելացի եւ խորհրդական»⁶: Հայ նախարարներու, վրաց եւ Աղուանից թագաւորներու հետ Աշուշա բղեաշխը ալ կանչուեցաւ Յազկերտ Բ. ի մօտ, եւ ասիկա էր որ խորհուրդ կու տար արտաքուստ ուրանալ քրիստոնէութիւնը, որպէս զի կարենան հայրենիք վերադառնալ ու պաշտպանել անտերունչ ժողովուրդը: Բայց երբ նախարարները անոր խորհրդեան հետեւելով ազատեցան ու վերադարձան հայրենիք՝ Յազկերտ վրաց եւ Աղուանից թագաւորներուն հետ զԱշուշա ալ ը մօտ պահեց (Փարպ. էջ 191):

Հազիւ 455 ին հրաման ստացաւ վերադառնալ⁷, եւ ընծայ տալով կրցաւ իրեն հետ առնուլ փեսայակից Հմայեակ Մամիկոնեանին

¹ Marquart, Eransahr, Berlin 1901, էջ 95, 165 եւ շար.:

² Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Վենետիկ 1862, էջ 597, 650:

³ Փաւստոս Բիւզանդ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1832, էջ 159, 211:

⁴ Հիւրշման, անդ, էջ 114:

⁵ Մով. Խոր. Պատմ. Հայոց, Վենետ. 1865, 191:

⁶ Աշուշայի նկատմամբ տես Հ. Ն. Ակիբեան, Հանդ. Ամս. 1907, էջ 121-126 եւ 296-300:

⁷ Ղազար Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Վենետ. 1873, էջ 165:

¹ Տես Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 113:

(վարդանի եղբոր) վահան, վասակ եւ Արտաշէս որդիները, զորոնք վասակ Սիւնի Պարսկաստան ղրկած էր մահուան դատապարտել տալու: Աշուշա բերաւ զանոնք Գուգարք եւ յանձնեց իրենց մօր՝ Զուիկին, իւր կնոջ՝ Անուշվուամի քրոջ, որ բղեաշխիս մօտ կ'ապրէր: Այս մանրամասնութիւնները, որ կը հաղորդեն հայ պատմագիրները Աշուշայի մասին՝ յերեւան կը բերեն մի եւ նոյն ժամանակ, թէ ինչպէս սերտ էր յարաբերութիւնը Գուգարաց եւ Հայոց մէջ. ոչ միայն արեւակցական կապով կապուած էին անոնք Մամիկոնեան նախարարական տան հետ, այլ եւ քաղաքական խնդիրներու մէջ միասիրտ եւ միաբան էին Հայոց հետ. հաւասարապէս շահագրգռուած հասարակաց ճակարագրէն: Եւ արդէն Տաշիրքը իւր Յուրտաւ մայրաքաղաքով, ուր էր «տունն բղեշխին», բնակչութեան մեծագոյն մասով հայկական էր, հայ եպիսկոպոսներով, նոյն իսկ եկեղեցւոյն պաշտօնական լեզուն հայերէն էր: Ասկէ յայտնի է որ Գուգարաց յարաբերութիւնը Հայ ոցհետ աւելի անձուկ էր քան որ վրաց հետ, թէեւ իբրեւ երկու աշխարհաց սահմանագլուխ հաւասարապէս կարեւոր նշանակութիւն ունէր երկու ազգաց յարաբերութեանց համար, այնպէս որ Գուգարաց մայրաքաղաքն Յուրտաւ, Հայոց եւ վրաց յարաբերութեանց օղակը կը կազմէր¹:

Գուգարք 591ի դաշինքով (ընդ մէջ Խոսրովու եւ Մօրկայ) անցաւ Յունաց եւ թէեւ 602 ին Խոսրով կրկին իւր սահմանն ըրաւ, սակայն 624—628 Հերակլի արշաւանքներուն հետեւութեամբ՝ դարձեալ Յունաց անցաւ:

Այնուհետեւ Գուգարք ժամանակ մը մնաց վրաց իշխանութեան տակ մինչեւ որ Արաբացիները տիրապետելով Հայաստանի եւ վրաստանի, տիրեցին Գուգարքին ալ: Թէպէտ 782 ին Սմբատ Բագրատունւոյն որդիները Տաշիրքն ու Աշցը եւ հայկական ուրիշ գաւառներ մաքրեցին Արաբացիներէն, սակայն շուտով բազմաթիւ արշաւանքներու եւ անողորմ կոտորածներու ենթարկուեցան. ինչպէս Բուղշայի արշաւանքը 850 ին, որ ահագին աւերում եւ կոտորած գործելէ ետք, անհամար գերիներով Բաղդատ գնաց, որոնց մէջ էր Սեւորդեաց Ստեփանոս Կոն, որ քրիստոնէութիւնը չուրանալուն պատճառաւ 854 ին բանտին մէջ

նահատակուեցաւ: Այնուհետեւ Գուգարք սկըսաւ հարկ վճարել Բաղդատի ամիրապետներուն: Դեբետա գետին ձախ կողմն ինկող երկիրներն իրենց վրայ դրուած հարկը կը յանձնէին Տփղիսի ամիրային, իսկ Տաշիրք, Չորոփոր եւ Արգահան ենթարկուած էին Հայաստանի ամիրային, որ Գուին կը նստէր¹:

Այսպէս թէեւ Բագրատունեաց առաջին փորձն անյաջող անցաւ, սակայն անոնք չյուսահատեցան. հետզհետէ զօրանալով շատ երկիրներ ձեռք բերին, որոնց մէջ էր Գուգարքի մէկ մասը:

Աշոտ Ա. 886ին հիմնելով Բագրատունեաց հարստութիւնը նուաճեց նաեւ Գուգարքն ամբողջութեամբ, ու իր եղբայրը զԱբաս անոր վրայ կառավար իշխան կարգեց: Բայց Աբասայ կառավարութենէն գոհ չմնաց Գուգարք: 888ին ապստամբութեան դրօշը պարզեց մինչ Աբաս վանանդ գացած էր խրտում եր ցածցնելու: Այս անգամ Գուգարաց ապստամբութիւնը նուաճելու համար Աշոտ Ա. թագաւորին կողմանէ ղրկուեցաւ Սմբատ արքայորդին, որ խաղաղցնելէ ետք Շամշյղէէ մեծ բերդին մէջ նստաւ իբր իշխան երկրին: Յաջորդ տարին՝ Աշոտի մահուան լուրը ստիպեց թագաժառանգն իւր տեղը Գուգարաց վրայ վերակացու դնել Գնթունեաց ցեղէն երկու եղբայրներ զՎասակ եւ զԱշոտ ու աճապարել արքունիք գահ բարձրանալու (անդ Բ. Հտ. 703—708):

Ատրպատականի կառավարիչը՝ Օշին 896ին Ուտիի մէջէն անցնելով ամէն կերպով ջանաց Գուգարքի բնակիչները Սմբատի դէմ ապստամբեցնել: Բայց ասոնք ոչ միայն չհաւանեցան, այլ անմատչելի ամրոցներու մէջ հաւաքուելով ստիպեցին որ Օշինը իրենց երկիրը թողու: Ասիկա ջաւախքի մէջ Տմովկի եւ Կվէլի բերդերը պաշարեց, բայց չկրցաւ առնուլ, եւ վերադարձաւ վանանդ: 899ին Օշին Տփղիս գնաց եւ անկէ Գուգարքի վրայէն անցաւ Շիրակ: Այս միջոցին յարձակեցաւ Սեւորդեաց Գեւորգ նահապետին վրայ, զոր անպատրաստ գտնելով գերեց անոր Արուես եղբոր հետ, եւ տարաւ Փայտակարան, ուր նահատակուեցաւ:

Օշինի մահունէն յետոյ անոր եղբայրը Թուսուփ Ատրպատականի ամիրայ եղաւ, որ թշնամանալով Սմբատին հետ 902ին անցաւ Փայտակարանի եւ Ուտիի վրայէն Տաշիրք, Տաշ-

¹ Այս մասին աւելի ընդարձակ տես Հ. Ն. Ալիքեան, Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա 1910, էջ 87—90:

¹ Համո, Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 408:

րատափ¹: Սմբատ այս լսելով Տաշիրքի եւ Աշոցի² նեղ անցքերը բռնեց արեւելեան կողմէն, սակայն Յուսուփ իմանալով ածապարեց հարաւարեւելեան կողմէն եւ մտաւ Շիրակայ դաշտը:

907ին Սմբատ հանգիստ կ'ապրէր Տաշիրքի մէջ, երբ քանի մը հայ նախարար վրաց Ատրներսեհ թագաւորին հետ դաւադրութիւն մը կազմեցին զինքը սպաննելու, բայց թագաւորն իմանալով գնաց Շիրակ եւ ջարդեց ու ցրուեց դաւադիրները: Յուսուփ նորէն մտաւ Հայաստան եւ Սմբատ իրեններէն լքուած՝ 909ին զօրքով անցաւ Գուգարքի Օձուն գիւղն եւ կլարջքի անմատչելի այրերուն մէջ պահուեցաւ: Յուսուփ վերադարձաւ Գուին իրեն հետ տանելով Յովհաննէս կաթողիկոս, իսկ Սմբատ Գուգարքէն Շիրակ անցաւ, ուր 910ին հաւաքեց իրեն հաւատարիմ մնացած նախարարներն եւ իւր որդիներու առաջնորդութեամբ ղրկեց Յուսուփին վրայ. Սմբատին հետ միացաւ Սեւորդեաց ցեղն ալ, բայց արդէն առաջին կռուոյն թագաւորին դէմ դաւաճանեցին եւ Յուսուփի ձեռքը յանձնեցին իրենց առաջնորդը՝ Մուշեղ արքայորդին: Մէկ տարի ետք Յուսուփ զօրք ղրկեց Տաշիրք եւ կանգաքքը ասպատակելու: Այս երկարատեւ կռիւներս վերջացան երբ Սմբատ Յուսուփէն գերի բռնուեցաւ եւ Գուինի մէջ գլխատուեցաւ: Մարմինը բերին Օձուն եւ ամիոփեցին եկեղեցւոյ մօտ, ուր մինչեւ ցայժմ կանգուն է մահարձանը:

Սմբատին յաջորդեց Աշոտ Բ. Երկաթ, որ շուրջը հաւաքելով իւր քաջերը՝ առանց դադարելու բոլոր քաղաքներն ու ամրոցներն ազատեց թշնամեաց ձեռքէն, որոնց կարգին նաեւ Գուգարք, զոր յանձնեց վերստին նախկին կառավարիչներուն՝ Գնթուկեաց երկու եղբայրներուն: Բայց երկար չտեւեցին Աշոտ Երկաթի յաղթութիւնները. նախարարները լքեցին զինքը եւ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Այս ժամանակ, այս ինքն՝ 917ին, Յուսուփի զօրքերը նորէն Հայաստան մտան եւ անգթաբար կոտորեցին չուրացողները:

Գնթուկի երկու վերակացուները՝ Վասակ եւ Աշոտ յարմար առիթ համարելով արհամարհեցին Աշոտ Երկաթի գերիշխանութիւնը եւ 921ին իրենք զինքն անկախ հրատարակեցին: Հայոց թագաւորը փութաց պատժել Գու-

գարաց վտարանջութիւնը: Թէեւ ի սկզբան Շամշոյլդէ մեծ բերդին մէջ ամրացած ապստամբները չկրցաւ նուաճել դիւրաւ, բայց Ասկոնէթ¹ բերդին քով կրցաւ խորտակել Գուգարաց ոյժը եւ խոնարհեցնել: Ափսաղաց Գուրգէն իշխանին ներկայութեան, որուն դիմած էր թագաւորը, կնքուեցաւ հաշտութիւն. Գնթուկի եղբայրներն հաստատուեցան իրենց իշխանութեան մէջ: Բայց քիչ վերջ Աշոտ Գնթուկի սահմանակից թշնամիներու հետ մղած պատերազմի մը մէջ իյնալով, երկրին տէր եղաւ Վասակ առանձին, ունենալով իւր նիստը Շամշոյլդէ բերդին մէջ:

Վասակ Գնթուկի սակայն դեռ չէր խրատուած, վերստին ապստամբութեան ձեռնարկեց ու Ափսաղաց Գուրգէն մեծ իշխանին հետ միացաւ եւ խոստացաւ Շամշոյլդէ բերդը անոր բերդերէն միոյն հետ փոխանակել: Վասակին այս պայմանը Գուրգէն յանձն առաւ եւ երդմամբ խոստացաւ կատարել: Բայց ապա դրժելով ձերբակալեց զՎասակ: Շամշոյլդէի շուրջը ծագած կռիւներն մանրամասնօրէն կը պատմէ Յովհ. Կաթողիկոս: Գուրգէնի զօրքերուն դէմ օգնութիւն կը խնդրեն Վասակեանք Հայոց թագաւորէն. Աշոտ կը հասնի բանակով, պարիսպներու առջեւ կը վանէ Ափսաղաց բանակը եւ կրկին կը խաղաղէ Գուգարաց երկիրը: Այս ապստամբութիւնը նուաճելէ ետք Աշոտ՝ Ուտի աշխարհը գնաց, զոր շատ կը սիրէր, ու այնտեղ ալ ապստամբներէն մի քանին նուաճելէ ետք՝ Յիկկ Ամրամը իւր իշխանութեան մէջ հաստատեց, որ նոյն տեղուան կողմնապահ էր:

Այսպէս Գուգարաց եւ Ուտի նահանգները մնացին Հայոց իշխանութեան ներքեւ մինչեւ Աշոտ Գ., որ իւր որդին Գուրգէն դրաւ թագաւոր Աղուանից երկրին՝ տալով անոր Տաշիր, Սեւորդեւոյքն Չորագետին, Կայն, Կայծօն, Խորխոռունիք, Բազկերտ եւ ուրիշ շատ մը բերդեր, որոնց Վերք Սովխէթ ընդհանուր անունը կու տան: Գուգարաց եւ Արցախի այս փոքրիկ իշխանութիւնը Գա: Իթ Անհոյնի ժամանակ եւ վերջէն ասոր յաջորդին՝ Կիւրիկէ Ա. Ի տան աւելի ընդարձակուեցաւ ու շէնցաւ եւ յընթացս ժամանակի իրեն կցեց Տաուշ, Գարդման, Փառիսոս, Կողթ, Զաւէ եւն վայրերն, որ հետեւեալ սահմանին մէջ կ'ամփոփուին. արեւելքէն Աղուանից աշխարհ կամ Գանձակ գաւառ, արեւմուտքէն Կլարջք-Աճարա, հիւսիսէն Կուր գետ եւ հարաւէն Շիրակ ու Այրարատ:

¹ Տաշատափը հիմայ Զիլդի կը կոչուի:

² Հաւանականօրէն այժմեան Վարաքիլիսէի եւ Գովալի անցքերը:

¹ Հիմայ կը կոչուի Ազդոր, Ալիքիսայի մօտ:

Անշուշտ անհաշտ վրացին լաւ աչօք պիտի չնայէր այս մեծ պատնէշին, զոր կը կանգնէր Լօռիի հայ թագաւորութիւնը իր առջեւ եւ որ մի անգամ ընդ միշտ պիտի ապահովէր մայր Հայաստանը ըստ կամի ոտնձգութիւններէ եւ պիտի հաստատէր հիւսիսային նահանգներու անկախութիւնը: Սկսաւ երկարատեւ կռիւ մը Լօռիի թագաւորներու եւ վրաց մէջ, ինչպէս կը տեսնուի Վիրապի խօսքերէն (էջ 72). «Իսկ Վիրապի Բագրատունի որ ի Լօռէ քաղաքէ, զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր»: Սակայն այս անգամ ալ տեսաւ վրացին որ պատուաւոր կռուով պիտի չկարենար տիրանալ այս գաւառներուն ու դիմեց խորամանկութեան եւ յաջողեցաւ. «Եւ յետ մահուան (Վիրապի Ա.) դաւեալք ի վրաց որդիք նորա՝ ելեալ ի տանէ հայրենեաց գնացին ի Պարսիկս¹, Դաւիթ եւ Աբաս եւ առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ եւ զՄածնաբերդ եւ զայլ տեղիս...» (Վիր., 72): Հոս ալ հանգիստ չեն գտներ, քիչ ետք Պարսիկները սկսան նեղել ու վերջապէս Տաւուշ ամուր բերդը ձեռքերնէն առին, եւ Վիրապիներու ցեղը ստիպուեցաւ Մածնաբերդի մէջ ամիսփուլ (Վիր., էջ 72 եւ Սամուէլ, էջ 133): Բայց կ'երեւայ թէ վերջէն կամ բարեկամութեամբ եւ կամ պատերազմով տիրեցին Նոր Բերդին, ինչպէս որ Միքիթ. Այրվ. (էջ 58) կ'ըսէ. «Իսկ ի զարմէ թագաւորացն Բագրատունեաց մնացին ի Վիրս եւ ի Մածնաբերդ եւ ի Նոր Բերդ, որք կալան զբազում գաւառս եւ շինեցին բերդս բազումս: Թէպէտ Դեմետրէի՝ վրաց թագաւորին որդին Դաւիթ «այնքան բարեսրտութիւն ցուցանէր՝ մինչ զի առաքէր եւ կոչէր զթագաւորն Վիրապի Բ. (1185-ին) որդի Դաւիթի (Անհոյին) թագաւորի Բագրատունոյ, եւ խոստանայր նմա դարձուցանել ի նա զժառանգութիւն նորա, զոր նախնեացն իւրոց հանեալ էր ի նմանէ եւ այսպէս պարգեւօք յուղարկէր զնա ժամադիր եղեալ նմա» (Հայապատում Բ, էջ 389), սակայն տարաժամ մահը արգելք եղաւ արգարութեան հատուցման: Այնուհետեւ արտաքսուած իրենց բնիկ հայրենիքէն մնացին ժամանակ մը օտար երկիր առանձին բերդերու մէջ. վերջին իշխանը կը յիշուի Սարգիս որ որդի էր Թաղեադիին (1257 ին): Իսկ թէ անկէ ետք ինչ եղաւ Վիրապիներու

ցեղը, չի գիտցուիր. թէպէտ շատ հաւանական է կարծել թէ Ղարաբաղի Մելիքներն, որոնք նմանապէս նոյն բերդերուն մէջ ամրացած էին, յառաջ եկած ըլլան Վիրապիներն՝ Բագրատունի հայ ցեղէն:

(Հարմարութեամբ)

Հ. ՂԵՆՈՆԻ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ

ՉԱՀԱՐՄԱՏԱԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ:

Ժողովրդական բանահիւսութիւնն այնքան էլ զարգացած չէ Չահարմատալի գաղթական գիւղացիների մէջ եւ դա հասկանալի պատճառով. մի ժողովուրդ, որ դարեր շարունակ անտեսական անմխիթար դրութեան մէջ է գտնուել եւ հացի խնդիրը կօշմարի նման ծանրացել է նրա սրտի վրայ, բնական է, որ բանաւոր գրականութիւնը չի կարող նրա մէջ զարգացած լինել: Պատմութիւնն ակնհայտ ապացոյց է մեր ասածին. եւ այդ է պատճառը, որ ժողովրդական բանահիւսութեան տեսակները Չահարմատալի ժողովրդի մէջ հատ ու կտոր են: Մենք շրջեցինք Չահարմատալի բոլոր հայաբնակ գիւղերը, — Դէյշէի, Մամուռան, Լիվասեան, Ներքին-Քոնարք, Վերին-Քոնարք, Մուշիգան, Շահբուլաղ, Սինագան, Աղբուլաղ, Մամուրա, Հաջիարագ, Սիրաք, Ահմադբագ, բացի Բալբիլուից, — եւ հաւաքեցինք այն ամէնը, ինչ որ պատում էր ջահէլ աղջիկների, հարսների եւ պառաւ կանանց բերաններում: Դրանք մեծամասնութեամբ մանկական, սիրային, հարսանեկան, սգոյ, երգիծական, տօնական, կրօնական պարզ ու անարուեստ բանաստեղծութիւններ, աղօթքներ, մանկական խաղեր, հեքեքեքներ, հանելուկներ, առածներ, օրհներգներ, երգումներ ու մտտիապաշտութիւններ են, որոնց մէջ գերազանցօրէն երեւան է գալիս գիւղացիների սիրտն ու հոգին, այսինքն նրանց զգացմունքներն ու մտքերը, իդէալներն ու ձգտումները, կրօնական ու բարոյական հայեացքները, հաւատալիքներն ու սովորութիւնները, նիստ ու կացը, վարք ու բարքը: Աւելին.

¹ Պարսիկ լսելով մեր միջին դարու պատմագիրները շատ անգամ կը հասկնան Ղարաբաղի նահանգն, որուն մայրաքաղաքն էր Պարտաւ: